

блем у країні та революційного нетерпіння влади при їх розв'язанні ця проблема спонукала ліворадикальні сили, що знаходилися при владі, повернутися до централістичних і авторитарних методів регулювання національно-культурних процесів.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Запорізької області. – Ф. П-241, оп. 7, спр. 13.
2. Там само. – Ф. П-267, оп. 1, спр. 29.
3. Там само. – Ф. Р-1, оп. 1, спр. 1147.
4. Там само. – Ф. Р-172, оп. 2, спр. 2.
5. Там само. – Ф. Р-233, оп. 1, спр. 22.
6. Там само. – Ф. Р-576, оп. 1, спр. 4.
7. Там само. – Ф. Р-1327, оп. 1, спр. 1.
8. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – Харків. – 1924. – № 13. – Арт. 130.
9. *Ігнатуша О. М.* Історія рідного краю (Запорізька область): 1914–1939 рр. / О. М. Ігнатуша, В. Г. Ткаченко, Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя, 2006.
10. Отчет Запорожского окружного исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов за 1924-25 год. – Запорожье, 1926.
11. Отчет Мариупольского окружного комитета КП(б)У и Окр. КК-РКИ XIX окружной партийной конференции. Октябрь 1927 – октябрь 1928. – Мариуполь, 1928.
12. Постанови 1-го районного з'їзду рад Мелітопольщини (15–19 лютого 1931 р.). – Мелітополь, 1931.

Надійшла до редколегії 13.09.2008 р.

УДК 94 (477) «1921/1939»

О. В. Бойко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МОЛОДЬ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНОГО ПРОТИСТОЯННЯ 1920–1930-х рр.

Досліджено особливості та результати боротьби радянської влади з православною церквою за вплив на світогляд, виховання та освіти молоді в Україні впродовж 20–30-х рр. XX ст.

В умовах розбудови нової Української держави вкрай важливими є питання, пов'язані з забезпеченням проведення виваженої, цілеспря-

© О. В. Бойко, 2008

мованої освітньо-виховної роботи серед молодшої генерації суспільства як майбутніх будівничих нашої країни. Адже у різні історичні періоди, особливо під час серйозних суспільно-політичних змін, молодь відігравала помітну роль в історичному розвитку України. Не були винятком і 1920–1930-ті рр. – період потужних суспільно-політичних, економічних і духовно-культурних трансформацій на теренах збудованої більшовиками радянської України. Тоді для побудови нового соціалістичного ладу в країні більшовицька радянська влада намагалася активно залучити молоде покоління, розраховуючи на його цілковиту підтримку і вплив на інші вікові групи. Щоправда, власті мали завоювати авторитет у молоді, прагнучи підпорядкувати собі весь навчально-виховний процес. Відтоді одним із напрямків марксистсько-ленінського виховання стала його антирелігійна, антиклерикальна складова, яка полягала у ворожому ставленні до церкви як одного зі стовпів колишньої Російської імперії, зняряддя класового панування буржуазії та носія «опіуму для народу».

З перших же днів після Жовтневої революції в Росії більшовики розпочали розбудову соціалістичної, атеїстичної держави, відсторонюючи церкву від суспільно-політичного і культурного життя. Вже 11 (24) грудня 1917 р. з'явився декрет про передачу всіх церковних шкіл у відання Народного комісаріату освіти, яким передбачалося позбавити церкву всіх семінарій, училищ, академій з конфіскацією їхнього рухомого і нерухомого майна. У такий спосіб держава мінімізувала вплив церкви та релігії на свідомість, виховання й освіту молоді, взявши цю справу під свій контроль. Наступним кроком більшовиків, який втілили у життя декрети ВЦВК та РНК від 16 (29) і 18 (31) грудня 1917 р., було повернення під державний контроль усіх актів громадянського стану, тобто позбавлення духовенства права метрикації, регламентації шлюбів, адже церковний шлюб оголошувався не обов'язковою, приватною справою громадян [33, с. 194]. Положення перших законодавчих актів радянської влади в церковних справах були узагальнені та затверджені у декреті РНК РСФРР 23 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Недаремно радянський дослідник Р. Плаксін головним досягненням декрету вважав якраз недопущення законного втручання церкви у політичне життя, а відокремлення школи від церкви, на його думку, «унеможливило пряму вплив церкви на виховання молодого покоління» [31, с. 61].

З метою відмежувати молоде покоління від «шкідливого» впливу релігії Тимчасовий робітничо-селянський уряд України за російським зразком декретом від 22 січня 1919 р. відокремив школу від церкви, заборонивши дітям до 18 років перебувати у складі релігійних гро-

мад, виконувати обряди, викладати їм Закон Божий та інші релігійні дисципліни в школах, а згодом Народним комісаріатом освіти (НКО) були ухвалені постанови про недопущення викладання Закону Божого, проведення церковних служб у радянській школі (4 лютого 1919 р.) та про перепідпорядкування всіх духовних училищ та семінарій НКО (15 лютого 1919 р.) [33, с. 205]. Спираючись на зазначений декрет від 22 січня 1919 р. та інструкцію Наркомюсту від 10 листопада 1920 р., яка передбачала закриття церков в окремих випадках [35, с. 40], у перші післяреволюційні роки в Україні відбувалася ліквідація переважно тих храмів, які знаходилися при освітніх і громадських закладах (семінаріях, училищах, гімназіях, інститутах, лікарнях, тюрмах). Так, лише в Катеринославі до 1924 р. було закрито, зруйновано та пристосовано під державні установи 11 православних церков [13, арк. 315], у Херсонському окрузі – 14 [36, арк. 1].

Крім того, згідно з вищезгаданим декретом церковний шлюб став добровільною справою людей, а метричні функції та реєстрацію громадянських актів було передано у відання загсів [33, с. 195]. У такий спосіб церква усувалася від регламентації поведінки людей у шлюбі, реєстрації народжених, померлих [1, с. 29]. Натомість традиційним в українському суспільстві статевим стосункам, які регулювала православна церква, більшовики протиставили нову мораль, що допускала спільне позашлюбне життя [16, арк. 52]. Максимально спрощеним став і процес розлучення, який, за свідченнями священника Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) Д. Галевича, компетентні органи проводили без будь-якого слідства та дізнання за мізерні кошти [2, с. 39]. Подібні кроки властей створювали ситуацію, коли цілком законно можна було б змінювати партнерів у статевих стосунках.

Для формування у молоді атеїстичного, «наукового» світобачення радянська влада різнобічно використовувала агітаційні засоби, намагалася впливати на свідомість молодого покоління через культурно-освітні заклади, усуваючи церкву та віруючих від виховних процесів. Вражає розмаїття форм і методів пропаганди: антирелігійні бесіди, лекції, поширення друкованих видань атеїстичного характеру, поповнення ними бібліотек, спецвипуски газет, стіннівок, відповідної літератури, організація «червоних кутків», використання радіо, кіно. Особлива роль у справі атеїстичного виховання відводилася театрам і клубам, де часто влаштовувались антирелігійні вечори та вистави.

З перших днів приходу до влади більшовики повели боротьбу з церковними обрядами, таїнствами, усім тим, що забезпечувало їх виконання (храми, ікони, хрести, дзвони, церковні цінності, святі мощі), оскільки вважали, що «матеріальна обстановка обрядів... породжує со-

бою масовий гіпноз, самонавіювання, екстази і навіть фанатичну не-самовитість...» [4, арк. 9]. Як відзначає сучасний український історик О. М. Ігнатуша, вплив радянської пропаганди породжував негативне відношення молодих робітників до церкви, що ефективно використовувалось на тлі масового закриття церков, вилучення дзвонів тощо, одночасно створюючи «ілюзію прискореної секуляризації робітничого класу» [23, с. 415].

Відокремлення школи від церкви і позбавлення духовенства першості у справі контролю над освітою і вихованням молодого покоління (в релігійному дусі) було відчутним ударом держави. Натомість у § 15 Кодексу законів про народну освіту УСРР від 22 листопада 1922 р. передбачалося сприяння науково-дослідницькій роботі учнів у стінах радянської школи для «вироблення цілісного науково-матеріалістичного світогляду», інакше кажучи – наукового атеїзму [33, с. 207]. З метою дискредитації релігії та церкви, поширення атеїзму в народних масах у 1925 р. розпочато утворення природознавчих, агрономічних наукових гуртків навколо московської газети «Безбожник». Цей антирелігійний рух поступово почав набувати певних організаційних форм і, врешті-решт, у 1927 р. сформувався у Спілку войовничих безвірників (СВБ). З цього моменту дії безвірників стали більш організованими, але разом з тим – агресивнішими. Вже після II з'їзду СВБ 1929 р. у школах країни почалися повсюдно організовувались атеїстичні гуртки «юних безбожників», членами яких, за даними радянських дослідників І. Кравця та В. Петрова, в 1931 р. були 600 тис. юних безвірників [25, с. 111].

Більш суттєві обмеження і звуження кола легітимної діяльності духовенства щодо впливу на молодь сталися вже після ухвали постанови ВЦВК і РНК РСФРР «Про релігійні об'єднання» (8 квітня 1929 р.), яка забороняла церкві займатися благодійністю, вихованням молоді, зокрема, створювати каси взаємодопомоги, надавати матеріальну підтримку своїм членам, організовувати збори для дітей, гуртки з вивчення релігії, літератури, дитячі майданчики, екскурсії, відкривати бібліотеки, читальні. По суті, діяльність духовенства зводилась виключно до відправлень церковних богослужінь [24, с. 230].

Не менш популярним методом викорінення «релігійного дурману» та відмови від участі в церковних святах була організація так званих «комсомольських свят», які перетворювались на справжні публічні знущання над церковними святами і релігією в цілому. Комсомольці влаштовували театралізовані вистави, в яких спотворювалися біблійні сюжети, персонажі, малювали непристойні плакати, карикатури на релігійні теми, використовували різноманітні форми глузу над віруючими та їх релігійними переконаннями, часом доволі витончені.

Проте найвищі державні та партійні керівники не розглядали релігію як невід'ємну, складову частину народної культури [3, с. 273]. Джерелом суспільної релігійності вони вважали злиденність, «темноту», неосвіченість народних мас, їх соціальну пригнобленість, «безпорадність перед сліпими силами капіталізму» [27, с. 392-393]. У той же час поверхове й однобоке розуміння своїх антирелігійних завдань неодноразово призводило до помилок у виборі та застосуванні засобів і методів для її подолання, до порушень елементарних громадянських свобод. Так, чи не найперше зіткнення віруючих з комсомольцями відбулося у Мелітополі на Водохрещу в 1923 р., а у пасхальну ніч 1924 р. в с. Саксагань Криворізького округу ображений непристойною поведінкою комсомольців православний люд ледь не розправився з ними [6, арк. 132].

Проте найбільш конфліктного характеру антирелігійні карнавали безвірників набули в 1929-1930 рр. На нараді при ЦК ЛКСМУ, яка відбулася у грудні 1929 р., зазначалося, що фронт боротьби з релігією є найнебезпечнішим, і ставилося завдання активної антирелігійної діяльності [32, с. 68]. Відтак функціонери антирелігійного фронту широко використовували потужний адміністративний ресурс. Надзвичайну активність у боротьбі з релігією проявив комсомол, піонерські організації, які, між іншим, нерідко використовувалися владою як ініціатори кампаній щодо закриття храмів, вилучення церковних дзвонів тощо. У сплюндрованих храмах зберігали зерно, відкривали клуби, де влаштовували танці, будинки культури, бібліотеки, театри, дитячі будинки, адміністративні заклади.

Незважаючи на монополізацію державою системи освіти та культури і відокремлення школи від церкви, молодь, за вплив на яку розгорнулася справжня війна держави з церквою, брала активну участь у релігійному житті. Як звітнував голова Запорізького окружного відділу ДПУ у 1926 р., «основна ставка церкви, за яку вона бореться, – це ставка на молодь, боротьба за оволодіння молоддю... Але слід сказати, що у православної церкви немає достатньо тактичного підходу до молоді, того підходу, який би утримував цю молодь в церковних общинах, вона коливається» [18, арк. 29].

За рахунок молоді відбувалось оновлення церковного кадрового резерву. Незважаючи на постійні утиски з боку властей, із середовища віруючих селян, робітників, інтелігенції священнослужителі підбирали здібну молодь, виховуючи та готуючи її до пастирського служіння людям і Богу. Так, у В.-Білозерському районі Мелітопольського округу в 1924 р. священник займався підготовкою своїх заступників серед сільської молоді [5, арк. 283]. З цією ж метою в епархіях створювалися

спеціальні курси для перепідготовки служителів культу [34, с. 164].

Винахідливість духовенства дозволяла їм ефективно застосовувати й інші методи поширення «слова Божого». Насамперед це стосувалося організації та проведення масових процесій, освячення колгоспних ланів, криниць і будівель, роздачу дітям подарунків під час церковних свят, використання художніх форм у храмі та інших місцях для моління (хор, плакати з релігійними текстами, інсценівки на євангельську тематику, застосування стереоскопів та пересувних панорам для ілюстрації картин на певні релігійні теми) [12, арк. 18]. Все це, безумовно, сприяло підвищенню релігійності та авторитету православної церкви.

Для зміцнення народної віри в Бога священнослужителі активно застосовували урочисті богослужіння архієреїв та архимандритів по різних містах і селах, використовували різноманітні «чудеса», поширюючи про них чутки. Український дослідник В. Силантьєв до подібних дивовижних проявів зараховує: оновлення ікон, церковних маківок та хрестів на них, самозапалення свічок, появу «дивовижних зірок» та джерел із «свяченою водою», пророчі видіння тощо [34, с. 166]. Переважна більшість оновлених ікон виявилася справою рук самих священників або віруючих, про що свідчать результати проведених експертиз спеціально створеними комісіями, куди входили представники духовенства, влади, хіміки, іконописці та ін.

У боротьбі за прихильність людей служителі культу нерідко вдавалися до хитрощів, зокрема, роботі сільських будинків протиставляли урочисті богослужіння з хором та іншими привабливими для віруючих прийомами. Ними практикувалися зриви роботи органів влади, натомість влаштовувалися тривалі богослужіння під час радянських свят, відвертаючи увагу віруючих від організованих більшовиками демонстрацій та інших урочистостей [19, арк. 8]; клопотали про перенесення базарного дня на суботу, бо торгівля заважала недільним службам [18, арк. 11].

Для здобуття авторитету в суспільстві, особливо серед молоді, між церковними громадами та радянськими культурно-освітніми органами відбувалися негласні перегони. Як зазначали активісти клубу с. Сухачівки Дніпропетровського округу, на Великдень 1929 р. «ми влаштували своєрідне змагання між клубом та церквою, і церква перемогла». Річ у тім, що більша частина жителів, а також головні хористи місцевого клубу пішли співати до церкви, будучи одночасно й членами церковного хору та отримуючи за це матеріальне заохочення [10, арк. 92-93].

Щоправда, боротьба церкви з державою за першість у вихованні молодого покоління не обходилася без порушень з боку церковнослужителів. У першу чергу це стосувалося навчання дітей у релігійному

дусі. Так, у 1924 р. в с. Лоц-Кам'янка Катеринославського округу святий отець збирав школярів та молодь і під виглядом навчання співів розучував з ними псалми [17, арк. 262]; в с. Петриківка того ж округу панотець наказував батькам приводити дітлахів до церкви для навчання «Закону Божому» [8, арк. 7]. Інколи зазначені випадки несанкціонованих занять релігійного характеру супроводжувались різкою критикою на адресу радянських культосвітніх установ. До того ж інколи віруючі траплялися й серед самих учителів, нерідко намагаючись пояснити дітям сутність релігії, навчити їх «Слову Божому». Звичайно, таке не залишалося поза увагою відповідних державних та партійних структур. Так, на антирелігійному засіданні відділу культів Миколаївського округу в 1928 р. повідомлялося про факти заохочення школярів відвідувати церкву з боку вчителів, обговорювався випадок, коли вчитель Вознесенського району разом з піонерами та попом ішли ховати померлу дитину [20, арк. 7, 12]; в наступному році на II окружному з'їзді СВБ Катеринославщини йшлося про випадок, коли вчитель навчав дітей співати псалми [11, арк. 45].

Активність православних священиків у дитячих і молодіжних колах не припинялась і в 1930-х роках. Газета Спілки війовничих безвірників України «Безбожник» у 1937-1938 рр. повідомляла про випадки, коли представники духовенства вмовляли учнів шкіл відвідувати церкви, причому безрезультатно. Так, помітний вплив церковнослужителів був зафіксований у середній школі с. Миколаївка Новомосковського району Дніпропетровщини, де у церковні свята частина школярів не відвідувала заняття, натомість йшла до місцевого храму [28]; священик с. Ново-Петрівка Бердянського району підбурював школярів скинути «чортові мотузки» (піонерські галстуки), залишити лави піонерів і припинити ходити до школи, натомість закликав відвідувати церкви [12, арк. 42] та ін.

Звітні партійні документи рясніють повідомленнями про стан релігійності населення, причому окремі акценти приділяються релігійності молоді. Варто відзначити неоднозначність подібних повідомлень; у різних селах по-різному молодь ставилася до православної релігії, церкви. Так, у 1924 р. по Дніпропетровщині загалом спостерігалось індиферентне ставлення молоді до релігії, хоча в окремих випадках партійно-державні осередки відзначали й багато таких, що відвідують церкви, зокрема, у с. Спаському Новомосковського району, що на Дніпропетровщині, в храмі були зафіксовані аншлаги, причому всі центральні місця були зайняті молоддю – «кров з молоком» [7, арк. 196]. Проте подібна активність молоді ними пояснювалась, як правило, «тиском батьків» [9, арк. 93].

Про темпи атеїзації молоді свідчать численні звіти партійних і державних органів, де зазначалося, що вже на середину 1920-х років існував розкол між старим і молодим поколінням на релігійному ґрунті. Ось, приміром, частина звіту Запорізького окружкому за квітень 1924 р., в якому вказувалося: «Молодь, за спостереженнями на місцях, на 60–70 % цілком атеїстична, а там, де вона ще продовжує відвідувати церкву, то це робиться переважно через небажання сперечатися з родиною, від якої вона економічно залежить, через бажання зустрітися там з дівчатами, повеселитися...» [17, арк. 262].

Слід мати на увазі, що немало подібних аналітичних оглядів не співпадають з даними обстежень релігійних громад, проведених тими ж державно-партійними органами. Наведемо типовий, як нам здається, приклад: якщо у зведенні за жовтень 1924 – січень 1925 років по Дієвському району Катеринославського округу зазначалося, що «більшість членами громад є селяни старого віку, а молодь різні обряди відкидає, за виключенням деяких, які знаходяться під впливом батьків» [15, арк. 7], то аналіз обліку громад цього ж району на 1 січня 1925 р. дає інші результати: до 20 років – 14 %, 20–25 років – 11,7 %, до 30 – 12,2 %, до 35 – 11,5 %, до 40 – 11,1 %, до 45 – 10,5 %, до 50 – 11,4 %, понад 50 – 15,4 % [14, арк. 212]. Аналогічні розбіжності даних знайдені нами і по Єлизавето-Кам'янському району Катеринославщини.

Безсумнівно, процес поступової атеїзації сільської молоді тривав і надалі, але його темпи наприкінці 20-х років не були такими стрімкими, як часто зазначалось у звітах партійних органів і спецслужб. Порівняльний аналіз парафій Миколаївського округу 1927–1929 рр. показав майже повну сталість вікового складу віруючих у них. Так, якщо в 1927 р. 18–20-річних віруючих у громадах було 11,3 %, 20–25-річних – 14,4 %, 25–30-річних – 17,5 %, 30–50-річних – 33,9 %, понад 50 років – 22,9 % [22, арк. 61], то в 1929 р. 18–20-річних – 10,8 %, 25–30-річних – 14,5 %, 30–50-річних – 34,3 %, а всі інші показники залишилися незмінними [21, арк. 1]. Про повільну атеїзацію молоді свідчить і те, що в 30-х роках подекуди їх доля у громадах не лише не скорочувалася, але й, навпаки, зростала. Так, у 1935 р. обстеження 10 сільських церковних громад Бердянського району показало збільшення в них частки молоді до 25 % [12, арк. 35].

За підрахунками українського історика В. Прилуцького, наприкінці 1920-х рр. у церковних громадах і сектах було від 20 до 35 % молоді [32, с. 69]. Нагадаємо, що згідно з декретом про відокремлення церкви від держави членами релігійної громади вважалися особи, які досягли 18 років. Натомість поняття «молодь» правомірно використовувати по відношенню до юнаків і дівчат більш раннього віку. Скажімо, той же В. Прилуцький обмежує дане поняття наступним віком: 14–23 – для

1920-х і 14–26 – для 1930-х років [32, с. 10]. Звідси випливає висновок про те, що загальна кількість віруючих серед молоді 14–23 років наприкінці 20-х рр. перевищувала вищенаведені цифри, оскільки особи віком 14–17 років не перебували у складі громад, а відтак не могли значитися як віруючі.

Дійсно, не можна ігнорувати вплив радянської школи, антирелігійної пропаганди та інших факторів на зростання безвірницької молоді в селянському середовищі, проте, розглядаючи подібну динаміку, не варто забувати ті реалії 1920–30-х рр., в яких вона опинилася. Так само, як і переважна більшість селянства, молодь страждала від голоду, колективізації та розкуркулення, з недовірою ставилися до руйнації традиційного побуту, церкви. Один з ідеологів і виконавців антирелігійного курсу держави Ом. Ярославський у 1937 р. відзначав: «Дехто вважає, що заповнюють церкви самі старі. Це невірно. Я вже не кажу про те, що старі з собою до церкви беруть дітей. Там, де є релігійні люди, там і діти виховуються в релігійному дусі» [39, с. 9]. Активний член СВБ Ф. Олещук у 1940 р. небезпідставно говорив про збереження релігійних вірувань у молоді, навіть у деяких членів комсомолу [30, с. 17].

На наш погляд, прагнення партфункціонерів якомога швидше покінчити з «релігійною облудою», створити атеїстичну атмосферу перш за все у молодіжному середовищі зрештою й призвели до спотворення реальної картини вікового складу релігійних громад. Лише так можна пояснити прямо-таки «шалену» динаміку процесів «суцільної» атеїзації молоді, тоді як майже за двадцять років радянської влади з її масованою безвірницькою політикою, попри всі суспільні катаклізми цього періоду, на кінець 1930-х років більшість населення СРСР була віруючою [26, с. 172]. Атеїзм став тут панівною ідеологією не завдяки свідомому сприйняттю його широкими масами людей, а внаслідок того, що молодому поколінню, народженому й вихованому в нових радянських умовах, просто не дали змоги пізнати християнське віровчення. Радянський історик Г. Муквич при співставленні даних досліджень, проведених у 1920-ті та 1970-ті рр., винайшов певну закономірність, яка підтверджує, що ріст масового атеїзму в перші роки радянської влади відбувався, головним чином, за рахунок повного або часткового розриву з релігією віруючих усіх поколінь, а у більш пізній період – здебільшого за рахунок підростаючого покоління з нерелігійних родин [29, с. 64].

Бібліографічні посилання

1. *Алексеев В.* Иллюзии и догмы / В. Алексеев. – М., 1991.
2. *Галевич Д.* Незаарештовані листи. Листи священика з України до Німеччини 1922–1938 рр. / Д. Галевич. – Б. м., 2001.

3. *Даниленко В. М.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К., 1991.
4. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). – П. 1, оп. 1, спр. 507.
5. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 1411.
6. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 1602.
7. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 2110.
8. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 235.
9. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 586.
10. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 1272.
11. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 1530.
12. ДАДО. – П. 19, оп. 1, спр. 1812.
13. ДАДО. – Ф. Р. 305, оп. 2, спр. 71.
14. ДАДО. – Ф. Р. 1396, оп. 1, спр. 3.
15. ДАДО. – Ф. Р. 1396, оп. 1, спр. 15.
16. ДАДО. – Ф. Р. 2746, оп. 1, спр. 62.
17. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – П. 1, оп. 1, спр. 53.
18. ДАЗО. – П. 1, оп. 1, спр. 487.
19. ДАЗО. – П. 1, оп. 1, спр. 495.
20. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). – П. 1, оп. 1, спр. 512.
21. ДАМО. – Ф. Р. 118, оп. 1, спр. 299.
22. ДАМО. – Ф. Р. 161, оп. 1, спр. 573.
23. *Ігнатуша О. М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30-ті рр. XX ст.) / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя, 2004.
24. *Конквест Роберт.* Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор / Роберт Конквест. – К., 1993.
25. *Кравець І. Н.* Атеизм на Украине в 20–30-е годы / И. Н. Кравец, В. Н. Петров // *Философские науки.* – 1968. – № 6. – С. 107–113.
26. *Кравецкий А. Г.* Церковная миссия в переходную эпоху: от церкви господствующей к церкви гонимой / А. Г. Кравецкий // *Церковь и время.* – 2003. – № 3. – С. 170–187.
27. *Ленін В. І.* Про ставлення робітничої партії до релігії / В. І. Ленін // *Повне зібрання творів*; пер. з п'ятого рос. вид. – К., 1971. – Т. 17: березень 1908 – червень 1909. – С. 389–399.
28. *Лисенко Г.* Ікони у квартирах, де живуть учні / Г. Лисенко // *Безбожник.* – 1938. – 29 січня.
29. *Муквич Г. А.* Утверждение атеизма / Г. А. Муквич. – К., 1979.
30. *Олещук Ф. Н.* Религиозные пережитки среди трудящихся СССР и пути их преодоления / Ф. Н. Олещук. – Сталинград, 1940.
31. *Плаксин Р. Ю.* Тихоновщина и ее крах: Позиция православной церкви в период Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны / Р. Ю. Плаксин. – Л., 1987.
32. *Прилуцький В. І.* Молодь у суспільно-політичному житті УСРР (1928–1933 рр.) // *Український історичний журнал.* – 2002. – № 4. – С. 60–81.
33. Про релігію і атеїстичне виховання : [зб. док. і матер.] / Упоряд. Б. О. Ломовик, Р. С. Приходько. – К., 1979.
34. *Силантьев В. И.* Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы / В. И. Силантьев. – Х., 1998.

35. *Форостюк О. Д.* Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1914–1941 роках : [моногр.] / О. Д. Форостюк. – Луганськ, 2000.
36. Центральний державний архів вищих органів влади і органів державного управління України (ЦДАВО України). – Ф. 5, оп. 2, спр. 196.
37. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 20, спр. 3195.
38. *Ченцов В. В.* Табу – на думку, заборона – на слово. За матеріалами роботи політконтролю НК–ДПУ у 20-ті роки / В. В. Ченцов // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 12–22.
39. *Ярославский Ем.* О задачах профсоюзов на антирелигиозном фронте / Ем. Ярославский // Антирелигиозник. – 1937. – № 1. – С. 3–13.

Надійшла до редколегії 04.09.2008 р.

УДК 94(477.63) «1932/1933»

В. В. Іваненко, Н. Р. Романець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗМІНА ДУХОВНИХ ОРІЄНТИРІВ І СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА ГОЛОДОМОРУ (на матеріалах Дніпропетровщини)

Характеризується вплив репресивно-каральної політики радянської влади на соціокультурну сферу українського села.

Соціалістичну перебудову аграрного сектора кінця 20-х – початку 30-х рр. XX ст. цілком слушно називають «великим переломом» не лише через назву відповідної сталінської статті, поява якої стала сигналом для здійснення форсованої колективізації та інших складових тогочасної політики «соціалістичного наступу». Головним чином подібне визначення характеризує ті воістину глибинні, тектонічні зміни, які відбулися в українському селі внаслідок переходу до колективного способу господарювання. Суцільна колективізація зумовила соціальну трансформацію аграрного сектора, тобто знищення класу заможного селянства, т. зв. «куркулів»; економічну, коли замість одноосібників основними сільгоспвиробниками стали колективні об'єднання, продукція яких вилучалася державою здебільшого «позаекономічним», по суті, примусовим шляхом. Але не менш значущими були зміни в соціокультурній сфері українського села. Останнім часом ця тема привертає

© В. В. Іваненко, Н. Р. Романець, 2008